

ELFELEJTETT ÍRÁS BEM TÁBORNOK ERDÉLYI HADMŰVELETEIRŐL

I.

A tábornok ellőt ujjja

A kolozsvári *Magyar Polgár* 1882. január 21-i számában tárca jelent meg ezzel a címmel: A magyar szabadságharc egy elfelejtett epizódja szonettben. „Nem csoda – írja az M.H. szignójú szerző –, hogy az 1849-ki mozgalmas napokban senki sem vett észre nálunk egy akkor keletkezett német szonettet, melynek szerzője a derék Minckovitz János, lipcsei egyetemi tanár (helyesen: Johannes Minckwitz, lengyel származású filológus és műfordító, 1861-től professzor Lipcsében), ki most már agg kora miatt nem tart többé felolvasásokat. Éppen ezekben a napokban ünnepli 70. születésnapját. A Bem tábornokra vonatkozó költeményt íme közöljük Farnos D. tanárjelölt magyar fordításában, ki szíves volt kéziratát nekünk átadni.

Egy lengyel ujj temetése

Testvérek – harsogá Kossuth –, vitézek,
Hazánk szabadságáért harcolók;
Legyen vidám és bútlan arcotok,
Hogy e koporsó mellé felgyűlétek.

Könyörögjete a harcok istenének,
Míg a holtat temetni indulok,
Bú nélkül, férfi-szívvvel váljatok,
S hadd zúgjon újra rá a harci ének!

Hiszen mit rejt e kis koporsó mélye:
Csak egy piciny, de ám vitézi hulla,
Kinek kardként folyt el vére.

A muszkygőző Bemnek csak egy része,
Ahogy orosz golyótól földre hulla,
A hősnek csak egy elhalt hősi ujjja.

Jóllehet magát az eseményt, melyre e költemény céloz, rég elfelejtette az 1848-49-i generáció, talán még Kossuth sem említi emlékeiben, de éppen azért nem árt idejekorán felvetni a kérdést: vajon mennyi igaz ebben a valóban költői történetben, mely a német költő mesteri rímei nélkül is merőben költői maradna”.¹

Bizonyára azt várták a *Magyar Polgár* szerkesztői, hogy a felhívás nagy visszhangot kelt, és sokakat szólásra bír, már csak a hiúság okán is. Nem így

¹ *Mikó Imre* Brassai-életrajzában – Az utolsó erdélyi polihisztor, *Kriterion* 1971, 68–69.1. – azt állítja, hogy Adam Mickiewitznek, a lengyel forradalmár költőnek is van Bem tábornok ellőt ujjáról egy verse, ezt Brassai Sámuel ültette át magyarra, fordítása azonban csak halála után, 1909-ben jelent meg a Kolozsvári Kossuth Naptár hasábjain. Tévedés, névtévesztésről van szó. A Kossuth Naptár hibásan Minkiewitznek írta Johannes Minckwitz (1812–1885)

történt. Egyik hét múlt a másik után – és semmi. Végre a február 16-i lapszámban közölhették az egyetlen választ „Egy volt honvédtől”.

„A *Magyar Polgár* egyik közelebbi számában megjelent tárcacikk folytán a t. szerkesztőség által a még élő tanúkhöz s a körülményeket ismerőkhöz felhívás volt intézve egy bizonyos 1849-ben történt ismeretes epizód felderítése iránt. Mind vártam, hogy valaki e részben nyilatkozni fog, mert többeket ismerek, kik ezen actusnál jelen voltak, s akik a körülményekkel szintén ismerősök. Miután azonban ez, várakozásom ellenére, nem történt, indítatva érzem magamat tollat fogni, s a felvilágosítást megadni.”

A szerző ezután a vízaknai csata (1849. február 4.) elvesztését követő eseményeket részletezi, leírja a visszavonulást Szászsebesre, ahonnan Bem maroknyi serege csak ügyes manőverrel és óriási szerencsével tudott a sokszoros osztrák túlerő elől kitérni, s eljutni Szászvárosba. Itt fegyveres erővel kellett a bevonulást kierőszakolnia, mert románok és szászok nem akarták a városba beengedni a kis csapatot, sőt a harangokat félreverte, fegyveresen ellenszegültek; az előző napon már egy sebesültszállítmányt is elüldöztek, s kíséretéből két huszárt levágtak.

„A kérdéses epizód Szászvároson történt – folytatja »volt honvéd« a részleteket aprólékosan ismerő szemtanú hiteles hangján –, hol Bem tábornok kimerült s annyira leolvadt seregével február 9-én a reggeli órákban a város előtt megjelenő osztrák sereggel csatába ereszkedett, melynek kimenetele – tekintve a magyar sereg csekély számát s még meglévő két ágyúját, szemben a 40 ágyúval rendelkező, tíz-tizenegy ezernyi osztrák sereggel – kétes nem lehetett.

klasszika-filológus professzor nevét, ez vezette félre a Brassai-életrajz íróját. A vers azonos a *Magyar Polgárban* 1882-ben közölt szonettel, más fordításban. Így hangzik:

Egy lengyel ujjának temetésekor

Polgárok! – így kiált Kossuth Lajos –
Hívom hazánk szabad vitézeit:
Mindenki e koporsót nézze itt,
S derült legyen, vidám, ne bánatos.

Imánk legyen Hadúrhoz ájtatos,
Míg elviszem a sírnak széleig,
S keresni a csatának vészzeit
Bú, fájdalom nélkül távozzatok.

Mi ebben az ezüst ládába' van
Csupán kicsiny, vitézi ujj ugyan,
De vére omlott a szabad honért!

Oroszverő Bem uja ez, mit ért
És egy orosz bolond golyó lelőtt...
Imára egy hős holt uja előtt!

A Naptár szerkesztői ehhez még hozzáfűzték azt a képtelen legendát, hogy „Kossuth katonai pompával, ezüst ládácskában temette el Bem ujját”, továbbá, hogy „a nagy lengyel költőnek ezt az egykorú versét prózában először Brassai Sámuel fordította le, az ő fordítása nyomán, de versekbe szedve közöljük.” Tehát nem Mickiewicz és nem Brassai műve ez, Brassai talán csak kísérletezett a vers átültetésével, de látva, hogy a *Magyar Polgárban* valaki megelőzte, félretette a nyers szöveget. Mindkét fordítás csak kurióznak tekinthető, a legcsekélyebb irodalmi érték nélkül.

Hogy Bemnek csak két ágyú állott ekkor rendelkezésére, legyen megmagyarázva azáltal, hogy Besztercén hátrahagyott nyolcat, Medgyesen négyet, január 21-én Szebennél leszereltetett három, Vizaknán elveszett tizennégy, Kemény Farkas és Inczedy Samu magukkal vittek nyolcat, Kiss Sándor négyet, Zsummayval is visszavonult Medgyes felé tán nyolc, használhatatlanná volt téve kettő...

A két galíciai ezredből egy osztály Bemnek két ágyúja ellen, amely az osztrákok előnyomulását gyilkos tüzével fenntartotta, rohamot intézett, s mindkét ágyút néhány percre hatalmában vélte. Bem tábornok azonban, ki ezen ponthoz nem messze állott, látva ágyúinak veszedelmét, odarohant, s a legelől érkező polyák gyalogokat ismeretes lovagló ostorával csapkodni kezdte: „Fort, Spitzbuben, die sind meine Kanonen!” (El innen, fickók, ezek az én ágyúim!). Az ellen tétovázott, azt lehet gyanítani, hogy Bem fellépése által elkábítva, őt egy magasabb rangú osztrák tisztnek vélték, s ezen időt a tüzerek felhasználva felmozdonyoztak, s a két ágyúval elvonultak. Bem utánuk paskolta békés szellemű barna paripáját. Ekkor az ellengyalogság sortüzet adott, melyből egy golyó Bem tábornok jobb kezén a közép ujját találta.

Ez az elveszett ujj története... (Bem) kevés idő múlva, Piski és Szászváros között, Pad helység végén dr. Szigethy Torda megyei és városi főorvos által, ki a Mátyás-huszároknál volt orvosi minőségben alkalmazva, az úton, az üldöző osztrákok ágyúinak tüze között, s anélkül, hogy lováról leszállott volna, sebért kimosatta, a roncsokat eltávolíttatta és beköttette, egyszersmind karját egy kendővel felkötötte. Emlékezetesek szavai, miket az amputáció közben mondott: „Sebaj, ezen ujjnak soha hasznát nem vettem». Henzenberger tábornokari számvevő tiszt a forradalom után meg is nevezte azon egyéniséget, kinek az amputált ujj birtokába jutott, de kit már elfelejtettem... Ez történt 1849. február 9-én déltájban, mire rögtön kezdetét vette a három napig tartó piski csata, mely változó szerencsével vívatott, de február 11-én a magyar seregre nézve fényes eredménnyel végződött”.

Az eset persze több forrásból ismert. Czetz János tábornok, tábornokari főnök emlékezéseiből például (Pest, 1868): Bem a sebesülése után neki adta át a parancsnokságot (szerinte Bem a kötése láttán sajnálkozó tisztnek ezt mondta: „Minő komédia! Egy haszontalan ujjammal kevesebb van!”). Leírja az ujj történetét Bauer őrnagy, Bem főhadsegédje is (Pest, 1871). Tehát már a *Magyar Polgár* tárcájánál jóval korábban tárgyalta a memoáriróadalom, később pedig a „volt honvéd” újra a *Magyar Polgár* 1882. október 28-i, a *Közérdek* 1883. május 20-i, a *Kolozsvári Közlöny* 1883. június 15-i számában, s azután minden számtottevő, Bem tábornok erdélyi hadjárataról szóló történeti munka, legutóbb Kovács Endre: Bem a magyar szabadságharcban című művében (Zrínyi, 1979). A kisebb ellentmondások (például hogy kettő, négy vagy öt ágyúja volt-e Bemnek Szászvárosnál) feloldása mellékvágányra terelne bennünket, s azzal sem érdemes foglalkoznunk, hogy a vers tévesen orosz golyót említ.

Annál fontosabb viszont az a szabadságharc témakörébe vágó tengernyi szakirodalomban eddig teljesen mellőzött, észrevétlen maradt tény, hogy a hős tábornok sebesülésére emlékeztető szonett és felhívás apropójából az idézett válasszal egész kötetre, összesen 15–20 ív terjedelemben becsülhető cikksorozat kezdődött

az erdélyi hadjáratról a *Magyar Polgárban*, folytatódott a *Kolozsvári Közlönyben*, majd a nagyenyedi *Közérdekekben* 1882 februárjától 1884 januárjáig, rengeteg korabeli erdélyi forrást, újságtudósítást, személyes élménybeszélést is felhasználva, olyan, nyilvánvalóan átélt, hitelesen lefestett részletekkel és oly meggyőző tárgy- és személyismerettel, ami a szerző kivételes helyzetére, tájékozottságára és áttekintőképességére vall. S minden cikk alatt csak ez az álneves aláírás olvasható: „Egy volt honvéd”.

Ki ez a volt honvéd?

Ezekben az évtizedekben sokan használtak ilyen vagy hasonló álnevet (Egy honvéd – Jakab Elek, Egy volt öreg honvéd – Imreh Sándor, Egy volt honvéd-huszár – ugyancsak Imreh Sándor stb.); az inkognitó megőrzését ekkor már nem a jogos óvatosság diktálta, hanem a fölösleges szerénykedés és a divat. Csak a kolozsvári lapok 1884 márciusában közölt nekrológjaiból derül ki, hogy a szabadságharc egész erdélyi fejezetét átfogó, számos új, másoktól nem tárgyalt mozzanatot tartalmazó, terjedelmes cikksorozat szerzője: szentkatolnai Bíró Lajos.

Az első, akitől a kutató felvilágosítást remél róla, Szinnyei. S az első csalódás: ő nem ismeri. Szinte hihetetlen, hogy a hangyaszorgalmú bibliográfus figyelmét elkerülte a két éven át közölt visszaemlékezések sora. Üssük fel hát Gulyás Pált! Igen, ő tud Bíróról. „Kormányszéki tanácsos. Az 1860-as években(?) Öreg honvéd álnéven tárcacikksorozatot írt gr. Bethlen Gergely (1818–1867) 1848–49-es honvédezedesről és olasz tábornokról”. A. forrásmegjelölés: „Röplapról”. Ahány állítás, annyi tévedés, nem is szólva arról, hogy a „röplap” lelőhelyével Gulyás adós marad, talán az egyetlen ilyen mulasztás ez hatalmas életművében. Nem csoda hát, hogy szentkatolnai Bíró Lajos kiválóan értékes, alapos, fontos eseményeket új megvilágításba helyező és részlethűen leíró memoárját a történetírás soha, száz esztendő alatt sem kereste és emelte ki az archívumok pora alól. Mindössze egyetlen műben, Alsó-Fehér vármegye monográfiájának első kötetében (Szilágyi Farkas: Alsófehér Vármegye 1848–49-ben 95., 99. l.) sikerült egy-két hivatkozásra bukkannunk, itt a megyei (nagyenyedi) *Közérdekek*et citálják a szabadságharc helyi történéseinek leírásában, a szerző megnevezése nélkül.

Gondolhatnánk, történéseink másfél évszázad alatt már minden morzsányi adatot összegereblyéztek 48–49 históriájából, de nem, a kutatást még napjainkban is megjutalmazhatja a felfedezés öröme. Ámbár inkább sajnálkozunk kell, hogy a jelentős forrásanyag keletkezése után rögtön feledésbe merült, voltaképp elveszett a történések szeme elől.

De vajon emlékeznek-e a szerző nevére? Csak „körülbelül”. A Kozma György-féle kéziratosszabadságharcos lexikon (OSzK) például tud egyet s mást Bíró Lajos 48–49-es szerepéről, főképp a *Közlönyből*, adatainak többsége azonban téves, a névazonosságok megtévesztik, szerinte Bíró a 48 őszén Eszéken állomásozott 1. huszárezred önkénteseként harcolt volna kezdetben. Bona Gábor Kossuth Lajos kapitányai című, szorgos búvárkodással összehordott, igényes gyűjteményében (Zrínyi, 1988) a Bíró Lajosról szóló rövid szakasz már közelebb jár a valósághoz, de sajnos több ponton ugyancsak hibázik. Bíró László fiának, ügyvédnek tünteti fel „a volt honvédet”, s 49 júniusától a 3. honvéd vadászrezd századparancsnokaként szerepelteti. (Megjegyzendő, Bíró írásait sem Kozma, sem Bona nem ismeri.)

Indokoltnak látszik tehát, hogy először is felvázoljuk a cikksorozat szerzőjének életútját, részint saját előadásában, s a munkájához méltó lehetséges részletességgel.

II.

Titoknokból huszárkapitány

Szentkatolnai Bíró Lajos 1820. augusztus 4-én született Kolozsvárt.² Apja Bíró József (1779–1855), ősi székely család sarja, ekkor még csak kancellista a főkormányshéknél, a harmincas évek elejétől már első osztályú titoknok (a „miniszternek” tekinthető tanácsosi rangot követő fokozat), később egyszersmind az egyházi és az úrbéri bizottság titkára, „királyi hivatalos” (regalista) az erdélyi országgyűléseken, 48 júniusában Teleki József kormányzó mellett ő jegyzi a jobbágyosság és az úrbéres szolgáltatások megszüntetéséről szóló rendelkezéseket. Felesége: gróf Bethlen Krisztina (1783–1849), Bethlen Pál tábornok, kamarás és báró Kemény Krisztina leánya. A szülők 1813 márciusában kötöttek házasságot. Első gyermekük, Miklós, apját követve szintén guberniumi tisztviselő lett, majd Bécsbe, az erdélyi udvari kancelláriához került; irodalmi érdeklődését tanúsítja, hogy regényeket fordított magyarra George Sandtól és Eugène Sue-től, alighanem a rokon Jósika Miklós ösztönzésére. A második gyermek: Pál, 48-ban szolgabíró a Kolozs megyei alsó kerületben, a hatvanas években árvaszéki bíró, majd a megyei törvényszék elnöke, ő szervezte meg Kolozsvárt az ügyvédi kamarát (Mikszáth jellemző anekdotát mesél el róla egyik országgyűlési karcolatában A harapós öregek címmel, *Pesti Hírlap*, 1887). Károlynak, a harmadik fiúnak csak a születési időpontját ismerjük (1818), minden bizonnyal kisgyermekkorában elhunyt. S egy leány, Krisztina után – aki később Bogdanovics György újvidéki származású ügyvédhez ment nőül – következett az utolsó, a legfiatalabb gyermek: Lajos. Keresztszülei gróf Bethlen Károly és felesége, gróf Mikó Krisztina, a nagybátyja és a nagynénje voltak. Mindez valamelyest érzékelteti azt a családi háttérrel és társadalmi kört, amelybe Bíró Lajos beleszületett, illetve amelyben élt, sok szállal kötődve Erdély jeles családjaihoz.

Elhíhetjük a nekrológíróknak, hogy a lehető legjobb nevelésben részesült. A gimnázium elvégzése után a kolozsvári királyi líceum hallgatója lett (1834–1838), s itt a harmadik-negyedik évben jogi tanulmányokat folytatott, végig jó-jeles eredménnyel. Nyugdíjazási irataiból kiderül: alighogy levizsgázott, máris munkába állt, 1838. szeptember 12-én hivatali esküt tett mint Kővár vidéki főkormányzósági kancellista, 1841-től 1848-ig pedig fogalmazógyakornokként szolgált a guberniumnál, mindkét minőségben fizetés nélkül, csak költségeit térítették meg. Sokan törekedtek akkor a legfőbb kormányhivatalhoz, nem volt könnyű fizetéses helyhez jutni. De Bírónak ez valószínűleg nem okozott különösebb gondot, anyja kolozsi, gömöri, borsodi birtokaival a háta mögött. Nem járt anyagiakkal az a megtiszteltetés sem, hogy a kolozsvári Kaszinó – amely 1833-ban Bölöni Farkas

² Valamennyi életrajzi és egyéb adat lelőhelye, forrása eredetiben, vagy másolatban az OL R 341 jelzetű Nyárády-gyűjtemény 12/A csomójában található; ezért a következőkben az egyszerűség kedvéért mellőzzük a hivatkozásokat, csak ott jelezzük a forrást, ahol az említett gyűjteményben nem szereplő részletet közlünk.

Sándor, Kendeffy Ádám, Wesselényi Miklós kezdeményezésére jött létre – 1843 januári közgyűlésén jegyzővé választotta; ettől kezdve sűrűn szerepelt neve a helyi lapokban a Kaszinó különféle közleményei alatt. (Erdély kiválóságai tömörültek ebben a nevezetes intézményben, id. Bethlen Jánostól Brassai Sámuelig.)

Huszonhét éves volt, amikor házasságra gondolt. 1847 júniusában Szathmári Pap Annát (1824–1893), Szathmári Pap Dániel és Vass Zsuzsanna leányát vette nőül. Az apa ugyancsak a főkormányszéknél, a tartományi számvevősnél dolgozott, egyúttal a kolozsvári református kollégiumnak és az erdélyi református egyházkerület főkonzisztóriumának pénztári felügyelője volt. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Szathmári Pap család az erdélyi reformátusságnak több kiemelkedő egyházi személyiséget adott, Anna bátyja, Károly pedig festőművészként szerzett fényes hírnevet Erdély határain túl. A fejedelmi udvar festője volt Bukarestben, mellesleg a daguerrotipia első alkalmazója a Királyhágótól keletre, s a krími háború páratlan hadifotográfusa. Bíró Lajos és Szathmári Pap Anna házasságából négy fiú- és egy leánygyermek született. Ezzel azonban már kissé előreszaladtunk az időben.

Már az unió kimondása (1848. május 30.) után történt – a helyi lapok hírt adtak róla –, hogy a főkormányszék fizetés nélküli gyakornokai és fogalmazói Kolozsvárt összejöttek, és testületileg követelték, fizetéses állásra alkalmazzák őket. Lehetséges, hogy közöttük volt Bíró Lajos is (június elején még „ingyenes” küldetésben járt Kolozs és Doboka megye több helységében, a robotmegtagadási mozgalmak lecsillapítására kiküldött bizottság tollvivőjeként), hiszen a jobbagyfelfszabadítás egyszeriben súlyos anyagi helyzetbe sodorta a birtokosokat. Talán ez a közös fellépés lehetett a háttérben annak, hogy amikor Vay Miklós, a nádortól kinevezett királyi biztos június 29-én megérkezett Kolozsvárra, nem a gubernium belső tisztviselői, hanem a „fizetésnélküliek” közül vett maga mellé irodavezetőt és titkárt, éppen Bíró Lajost. Választásában feltehetőleg a távoli rokoni kapcsolat is befolyásolta. S itt most Bírónak adjuk át a szót, a *Kolozsvári Közlöny* 1884. január 30-i számából idézzük „önleplezését” az *Ellenzékben* közölt kötekedő hozzászólás kapcsán (ritka hely a terjedelmes cikksorozatban, ahol egyes szám első személyben önmagáról beszél):

„Mint báró Vay Miklós erdélyi királyi biztos mellé, ennek felhívására, kormányzó gróf Teleki József és a királyi kormányzék által kijelölt titkár, (Vay) Erdélyben történt megjelenéséből október hó közepéig a királyi biztosi irodát vezettem, minden jelentés és rendelés kezemen ment keresztül, ennél fogva az akkori időkben Erdélyben történekről sok olyan iránt tájékozva vagyok, amit mások nem tudhattak; majd október hó közepén a Mátyás huszárezred segédtsízi állomását, melyre még szeptemberben kineveztettem, elfoglaltam... báró Vay királyi biztossal szeptember hó utolsó napjaiban, midőn a zavargások megkezdődtek, és október hó első hetében, midőn azok majdnem tetőpontra hágtak, Gyulaféhérvárt a várat, Balázsfalvát és Nagyenyedet több versen megjártam...” Megemlíti, hogy mint ezredsegédtsízi a táborkarral folytonos összeköttetésben volt, s a parancsnokai részéről élvezett bizalom is hozzásegítette az alapos tájékozottsághoz. „Csak azt sajnálom, hogy azon kényszerhelyzetbe jutottam, hogy magamról írni vagyok kénytelen, pedig ezt minden áron kerülni óhajtottam;

ha ezt sejtem, visszaemlékezéseim elmaradtak volna". Ezek szerint az okvetetlen vitázónak hálásak lehetünk.

Október közepén tehát bevonult a Mátyás-huszárokhoz (15. huszárezred). Ezredéről a *Magyar Polgárban* (1882. március 5.) a következőket írja: „Még július hó végén gróf Mikes Kelemen és gróf Bethlen Gergely közösen kibocsátott proklamációjuk rendjén egy önkéntes lovas csapatot felállítani terveztek, hogy a Dél-Magyarhonban nyílt lázadásban lévő rácokkal szemben álló magyar hadsereghez csatlakozzanak. Ezen felhívásra néhány nap alatt mintegy 120 ifjú csoportosult, volt ezek között minden: író, állami s megyei tisztviselő, színész, ügyvéd, lelkész, gazdász, földműves, úr és szolga, kézműves, sőt még kéményseprő is, de legerősebben volt képviselve Erdély nemességének színe-virága, kiket a lelkesedés egybehozott. Voltak ezek közt, kik augusztus elejéig még lóra ülni sem tudtak, de akiket Mikes Kelemen és főleg Bethlen Gergely emyedetlen buzgalommal, kora reggeltől késő estig folytonosan iskoláztattak és gyakoroltak, s kiket rövid két hó alatt, az ő részükről is tanúsított határtalan lelkesedés és kirtartás mellett kész huszárokká képeztek.

Megható volt oly sok mívelt és kényelemhez szokott ifjú embert a laktanyává változtatott kolozsvári cukorgyár épületében vagy ólakban látni, amikor lovaikat napjában többször vakarták, vagy ruháikat és csizmáikat reggel és minden gyakorlat után tisztogatták, menage-ot főztek, nélkülöztek, naponkint kétszer lovon, kétszer gyalog, de majdnem folytonosan reggeltől estig iskoláztak, csak hogy magukat mielőbb tábori és harcszolgálatra képessé tehessék. Csak minden harmadik vagy negyedik vasárnap jöhettek engedelemmel a városba ismerőseik vagy családjuk meglátogatására... Megjegyezni kívánom, hogy a század felszerelése a magyar kormánynak majd mibe sem került, az erdélyi birtokosság adott igen jó és alkalmas lovakat, maga Mikes Kelemen jó példával menve elől átadta négy szép fehér lovát, számosan a jelentkezők közül saját lovaikon állottak be, s még magukat is felszerelték, a többieket pedig hazafias közadományokból állították ki, mi szintén bőven gyűlt egybe.

Ezen századnak kezdetben önkéntes lovas csapat volt a neve. Mikes Kelemen volt első, Bethlen Gergely másod százados. Később, midőn Berzenczey László országos képviselő mint kormánybiztos a magyar kormány által Erdélybe egy lovasezred felállítására kiküldve 1848 szeptember elején ide lejött, s Kolozsvárt Mikes Kelemennel és Bethlen Gergellyel értekezésbe bocsátkozott, a már megalakult század a felállítandó ezred keretével felvételét, s ekkor Mikes Kelemen ezredes, Bethlen Gergely pedig őrnagy lett, (az ezred) Kossuth-huszárnak neveztetett, majd magának Kossuth Lajosnak rendeletére Mátyás-huszár lett elnevezése". (Csak pontosításul: Mikes és Bethlen július 11-én kelt első felhívása július 14-én jelent meg a *Kolozsvári Híradóban*. Ugyanitt augusztus 1-jén közölték Vay Miklós levelét, amelyben engedélyezi lovascsapat felállítását. Berzenczey László felhívását pedig szeptember 7-én tette közzé a lap. Október 20-án az ezred már 1300 főből állt.)

Kétségtelenül a Nagyenyeden és környékén kialakult fenyegető helyzettel függött össze, hogy Bíró otthagya az íróasztalt, s bevonult ezredéhez; Vay királyi biztos szinte óránként kapta a vészjelző segélykérelmeket. Megint Bíró idézzük a *Kolozsvári Közlöny* már említett számából: „...reám ezen napokban rendkívüli te-

her súlyosodott. Az ezredes Pestre ment, Bethlen Gergely az első század felszerelt 100 huszárjával Kolozsvárról eltávozott (Nagyenyedre), Makray László a 2-ik századdal Dés város fedezetére rendeltetett. Az egész tisztikarból magam maradtam egyedül Kolozsvárt közel 100 felöltözetlen és felszeretlen huszárral az ezredes azon utasítása mellett, hogy ezeket Komlósi Mátyás szabómester által 5–6 nap alatt felöltöztessék és lovaikat Sárosi Mihály szíjgyártó által, személyes jelenlétemben, utolsó szíjdarabig és csatig ezen idő alatt adjusztáltassam, ami kora reggeltől délután két óráig igénybe vett, délutánonként pedig a felszereltekkel lovas gyakorlatokat tartottam...” (E napokban zajlott le a Nagyenyedet rettegésben tartó muzsinai és nagylaki román felkelőseregek szétverése.)

A cikksorozat személyes élményekre valló leírásaiból ítélve Bíró ezután a Mátyás-huszárokkal folyamatosan részt vett a román mozgalmak elleni akciókban, a Bem tábornok parancsnoksága alatt megindult hadműveletekben Kolozsvár visszafoglalásáig, a téli hadjáratban, Nagyszebennél és Piskiné, a medgyesi csatában és a bánsági, háromszéki harcokban, végig ezredsegédtsízként Mikes mellett, majd miután Mikes Szebennél elesett, „Erdély Murat-ja”, Bethlen Gergely mellett, aki melleleg rokona volt. Főhadnagyként kezdte s Bem tábornok 1849. február 3-án Vizaknán századosá léptette elő (a *Közlöny* március 27-i száma szerint február 1-i ranggal).

Tisztázatlan azonban, hogy meddig maradt beosztásában. Leírásai ugyan egy-két helyen 1849 augusztusáig ugranak előre, de összefüggően csak április végéig követik nyomon az eseményeket. Itt talán csak azért szakadnak meg, mert az utolsó közlemény után hat héttel meghalt, s a további három-négy hónap emlékeit a sírba vitte. Figyelmet érdemel, hogy Bethlen Gergely ezredes májusban már az egész erdélyi lovasság parancsnoka, s Világos előtt Görgey törzsében tűnik fel (augusztus 11-én Eszterházy Istvánnal és Schmidegg Kálmánnal parlamenterként járt az orosz táborban gróf Rüdiger tábornoknál). Elképzelhető tehát, hogy Bethlennel együtt Bíró is kivált az ezredtől, s avanszált is. Bizonyos azonban, hogy lovas tiszt létére nem állt be a gyalogos vadászokhoz, mint ahogy ezt Bona Gábor, a Kossuth kapitányai című kötet szerzője véli.

De más, reális feltételezés is lehetséges. Nem említettük még, hogy szülei valamikor az előző évben a fővárosba mentek, s ott is rekedtek. Noha Bíró József nem volt tagja annak a bizottságnak, amelyet az unió gyakorlati lebonyolítására küldtek fel Pestre, de esetleg titoknokként szükség volt rá, hiszen töviről hegyire ismerte az erdélyi adminisztráció dolgait. Az sincs kizárva, hogy októberben, a gubernium feloszlata után vagy Kolozsvár novemberi kiűritésekor menekült el onnan a feleségével együtt. Mindenesetre tény, hogy felesége, Bethlen Krisztina 1849. május 19-én Pesten, a Terézvárosban, az Új utca (ma Zichy Jenő utca) 944 szám alatt, Budavár ostroma közben, két nappal a vár bevetele előtt vízkórságban elhunyt. Arról is tudunk, hogy amint a halálhír Kolozsvárra érkezett, Pál fia nyomban utrakelt a már felszabadult fővárosba. Lehet, hogy Lajos is vele tartott édesanyja temetésére.

Májustól tehát eltűnik a szemünk elől. Nem tudjuk, hol töltötte a következő heteket, hónapokat, s hol volt a fegyverletétel idején; az erdélyi csapatok maradványai, közöttük szép számmal Mátyás-huszárok, Gál Sándor és Kazinczy Lajos vezénylete alatt, csaknem két héttel Világos után kapituláltak. Annyi bizonyos,

hogy Bíró nem került az aradi várbörtönbe, az erdélyi haditörvényszékek sem mondtak ki felette ítéletet (Erdélyből 72 honvédtisztet ítétek halálra). Az aradi gyásznap előestéjén született első fia, Miklós; a kolozsvári Szent Mihály templom anyakönyvében ekkor hivatalnokként tüntették fel az apát. Ez természetesen csak annyit jelent, hogy leplezni igyekeztek honvéd múltját, s a korábbi civil állását jegyezték be. Lehetséges, hogy nem is volt jelen a keresztelőn. Afelől azonban nincs kétségünk, hogy az összeomlás után azonnal megindult a családi és rokoni mentőakció az érdekében, márpedig a rangos família kapcsolatai messzire nyúltak. Ennek ellenére Bíró aligha ússza meg szárazon, ha a szabadságharc előtt császári tisztként szolgált volna. Nagy szerencséjére nem viselte a „császár kabátját”, s talán könnyített a helyzetén esetleges korai kiválása is a harcból.³

Kolozsvár szomorú város volt akkoriban. A gubernium Farkas utcai épületét a cs. kir. büntetőtörvényszék foglalta el, a Bánffy-palotába, ahol eddig az erdélyi főkormányzó lakott, a katonai parancsnokság költözött be, a Kaszinó helyiségeiben a császári rendőrség tanyázott. A férfiak szétszóródtak (bújdostak vagy be voltak börtönözve), a nők otthon ültek, s férjeikért, fiaikért aggódtak. Mindenütt csupa idegen arc, a történelmi falak közé jöttek fészkeltek be magukat. Így jellemzik a kortársak a város légkörét az abszolutizmus berendezkedése idején.

Ezekben az években Bíró éppúgy tartózkodott bármiféle közéleti, hivatali tevékenységtől, mint minden honfitársa, akit lesújtott a szörnyű bukás, a kegyetlen megtorlás és a hagyományos rendet durván felrúgó önkényuralom. Az ellenállás társadalmi akciókban öltött formát, az együttérző emberek ilyen összefogásokban keresték egymás kezét. Az 1844-ben megalakult Erdélyi Gazdasági Egylet például Mikó Imre buzdítására 1854-ben újjászületett, terménytárlatot rendezett, s ezen Bíró mint az állattenyésztési és földművelési szakosztály jegyzője dicséretet kapott (második fia, Pál születésekor, 1851 májusában már birtokosként tüntették fel az anyakönyvben). Német társulatok után végre magyar színészeké lett a Farkas utcai színház, de csődbe jutottak; erre Mikó Imrével, a színházi választmány elnökével az élen segítségükre sietett a város jóérezsű lakossága, s megmentette – nem is egyszer – a magyar szó papjait. A Bíró család minden tagja bőkezűen adakozott, s „résztvevő” lett a színháznak; 1855-ben még az apa, Bíró József is, aki azonban az év elején (február 15.) elhunyt. A temetés is alkalmat adott az elnyomatás elleni érzelmek tüntető kifejezésére.

Bíró mint az Erdélyi Lovaregylet titkára tűnik fel azután gyakran a kolozsvári újságok hasábjain, lóversenyeket hirdet, lótenyésztési jutalomdíjak bírálóbizottságában szerepel. Ne felejtjük el: ez időben a lóversenyek úgyszólván politikai találkahelyek voltak, a kolozsvári futtatásokon jött össze például Tisza Kálmán erdélyi elvbarátaival. Minden bizonnyal a legjelentősebb társadalmi mozgalom az erdélyi múzeum létrehozására bontakozott ki, s ez megint Mikó Imrének, „Erdély Széchenyijének” nevéhez fűződik. Bíró is nagylelkűen adakozott a nemes célra, s amikor sok viszontagság után 1859 novemberében „a két

3 Jelen tanulmány nyomdai átfutása során kaptam kézhez Bona Gábor szíves értesítését, miszerint Bíró Lajost 1849. október 31-én közlegényként besorozták a cs. kir. 8. gyalogezredbe, ahonnan 1850. május 12-én bocsátották el. (Kriegsarchiv Wien: Grundbuch 8. Linien Infanterie Regiment 1841–1850. 3. Abgangklasse, Heft 79, Seite 118.).

testvérhaza” ünneplő vivátjai mellett megalakult az Erdélyi Múzeum Egylet (EME), Bírót az első tisztikarba – Mikó Imre elnök, Brassai Sámuel múzeumőr, Finály Henrik pénztárnok és Bányai Vitális ellenőr mellé – „gazdává”, afféle gazdasági igazgatóvá választották. 1862 decemberéig töltötte be ezt a tisztséget.

Az Októberi Diploma (1860. október 20.) konzervatív körökben némi reményt keltett az alkotmányos élet részleges visszaszállítására, bár távolról sem elégítette ki a közvélemény várakozását, a tiltakozások hulláma Erdélyben is magasra csapott. Decemberben az uralkodó elrendelte a gubernium újbóli felállítását, s élére elnökként – ideiglenes jelleggel – Mikó Imrét nevezte ki (a nagyszombati helytartóság 1861 áprilisáig működött). Érthető, hogy Mikó, a sokszorosan kipróbált, idősebb jóbarát és rokon hívására Bíró is vállalkozott a több mint egy évtizede feloszlott főkormányzók újjászervezésében való közreműködésre, s 1861. március 31-én első osztályú „titoknokként” kezdett dolgozni, ugyanabban a rangban, mint korábban az édesapja. A földművelési, úrbéri, rk. vallási és oktatási ügyek kerültek az ügykörébe.

De mint a Királyhágón túl, az illúziók itt is hamar szétfoszlottak. Nem követjük az ismert fejleményeket, legyen elég annyi, hogy Mikó 1861 novemberében lemondani kényszerült, s az uralkodó Ludwig Folliot de Crenneville altábornagyot nevezte ki gubernátorrá. Mikó után a kormányzék tanácsosok és az időközben kinevezett főispánok is távoztak a helyükről. Bíró nyilvánvalóan nem tehette meg ugyanezt, talán Mikó, esetleg esküvői tanúja, Bornemissza János tanácsos vagy mások józan érvei bírták rá arra, hogy egyelőre maradjon. 1863 áprilisában nyújtotta be lemondását, illetve nyugdíjazási kérelmét (szolgálati idejéből összesen két évet és öt napot ismertek el, s ez kevés lévén a nyugdíj jogosultsághoz, az udvari kancellária kegyelemből évi 400 forint kegydíjat engedélyezett neki, titkári fizetésének körülbelül a harmadát).

Azután visszavonult az Alsó-Fehér vármegyében fekvő birtokára, Vingárdra. Ez a csaknem kizárólag románok lakta falu, 800–900 lélekkel, Nagyenyedtől délkeletre, Gyulafehérvár közelében a román felkelés egyik tábora volt a szabadságharc napjaiban, másfél évtized múltán azonban már viszonylag csendes hely. Nem tudjuk, hogy Bíró pontosabban mikor s hogyan lett itt földesúr, feltehetőleg az anyai Kemény-Bethlen ágon, örökségként jutott a mintegy 1050 holdas vingárdi jószágához⁴ (ebből 500 hold erdő, 340 hold szántó, 160 hold rét volt), s a faluban egy tekintélyes udvarházhoz, szőlőskertjében a családi kriptával. Ritkán szerepelt ugyan a közéletben, de ott találjuk a megyei közgyűlés választmányában, a Bosznia okkupációja sebesültjeinek segélyezésére alakult bizottság-

4 Legkésőbbi forrásunk Vingárd birtokviszonyairól a Conscriptio Czirakjana 1820 júniusából (OL F 52, Alsó-Fehér vármegye 4. kötet, mikrofilmen 25675. doboz). Ez időben több, a Bíró József-Bethlen Krisztina házaspárral rokon familia volt itt birtokos. Például Rhédey Ádám (később Mikó Imre apósa); Kendeffy Elek (felesége Mikó Borbála); Katona Zsigmond guberniumi tanácsos, aki Bethlen Krisztina nővérét, Júliát vette nőül; gróf Kemény Sámuel, Bíró Lajosnak anyai ágon unokabátyja, 1858-ban született Kálmán fiának keresztapja, aki 1861 júliusában 59 éves korában gyermektelenül halt meg Gerenden (megjegyzendő, az 1841–42. évi országgyűlésen az erdélyi múzeum javára tett felajánlásával az EME egyik alapítója volt). A végrendelet, vagy az osztálylevelek ismerete nélkül csak feltételezzük, hogy Bíró Lajos Kemény Sámuel vingárdi birtokát örökölte, s vette át, amikor 1863-ban ide költözött. Nem kizárható azonban, hogy esetleg csak bérelte a földet a nagyenyedi kollégiumtól. Egyébként nem érdektelen tény, hogy bátyja, Pál, az ugyancsak vingárdi birtokos csatószegei Gyórfy Miklós királyi tanácsos lányát, Jozefát vette feleségül 1841-ben, Miklós fia pedig Szóts Ádám vingárdi földesúr leányával kelt egybe, de ez már 1863 után történt.

ban, a honvédegyletben, s mindig ott volt az adakozók között, amikor valamilyen jó célra folyt gyűjtés.

1866 márciusában az udvarában zajlott le a kerületi képviseléválasztási csatának egy viharos fejezete. Veje, Halmágyi Sándor hirdetett ide programadó nagygyűlést, s Aranyi Béla aljegyző felkorbácsolta az indulatokat azzal a kijelentéssel, hogy a központi bizottmány Boér János alispánt „nevezte ki” képviselőnek, Halmágyit pedig megvádolta, hogy a szászok ellen cikkezett. Ebből csak annyi volt igaz, hogy Halmágyi tudósításokat küldött a *Kolozsvári Közlönynek* a törvénytelennek tekintett szebeni országgyűlésről. Beleavatkoztak a vitába a Balázsfalváról jött román papok is, dulakodás támadt, a gyűlést fel kellett oszlatni. Halmágyi visszalépett, bár a többség őmellette állt. A második fordulót Borbándon rendezték meg, s itt már sikerült Boér alispánt mandátumhoz juttatni az ugyancsak pályázó Axentével, a román mozgalmak egyik, Nagyenyed 49-es pusztulásáért felelős vezérével szemben. 1872 májusában megint a Bíró-portán gyűlt össze a Szabadelvű Párt választási értekezlete, a jelölt ezúttal Splényi Henrik lett.

Pirosbetűs családi eseményeknek is színhelye volt a vingárdi udvarház. 1872 szeptemberében például fényes esküvőnek. Bíró nevelt leányát, 1866-ban elhunyt nővére leányát, Bogdanovics Hedviget adta nőül Pákei Miklós Kolozsvárról nemrég Nagyenyedre települt ügyvédhez, Mikó Imre és Pákei Lajos vőfények, a rokonság és a megye előkelőségei jelenlétében (Mikó úgyszólván hazajött, hiszen apósának volt itt korábban birtoka, s az unokahúga itt élt). Eseményszámba ment ez a lagzi akkoriban az egész megyében. Épp így Szathmári Pap Károly világot járt, hírneves festőművésznek, az évtizedek óta nem látott sógornak, testvérnek nagyenyedi kiállítására is 1874 decemberében; Erdélyben, Kolozsváron kívül, csak itt mutatta be műveit. Bíró valószínűleg 1882 végén „egy családi baleset következtében, amely nagyon fájdalmasan érintette őt” (ez az egyik nekrológban szereplő kitétel alighanem Miklós fiának elvesztésére utal), odahagyta vingárdi birtokát, és visszaköltözött Kolozsvárra. (Vingárd később gyermekeié, unokáié lett, tőlük pedig – már a századfordulón – a Bethlen Kollégium vásárolta meg.)

Életének utolsó éveit a szabadságharc erdélyi történetének, emlékeinek megírása kötötte le. Nagy ambícióval dolgozott, rengeteg forrást kutatót fel, hogy minél hívebben rögzíthesse a nagy idők krónikáját. Utolsó írása a *Kolozsvári Közlöny* 1884. január 30–31-i számában jelent meg, s ez is – mint a többi – álnéven. Bizonyára a megfeszített munka is hozzájárult egészségi állapotának romlásához, mígnem 1884. március 16-án a kolozsvári lapok, amelyek cikkeit eddig „Egy volt honvéd” aláírással publikálták, először közölték szerzőjük igazi nevét, de már gyászkeretben.

Magyar Polgár. „Bíró Lajos nyug. fő kormányszéki titkár és 1848/49-ki huszárcapitány hosszas szenvedés után tegnap Kolozsvárt meghalt. Közbecsülésben élt, tevékeny részt vett a közügyekben, s jelentékeny szerepe volt a szabadságharcban is Bem hadjárata alatt. »Egy volt honvéd« álnév alatt hosszabb cikksorozatot közölt a Magyar Polgár is Bíró Lajos tollából. E visszaemlékezéseiben, melyek szigorú pártatlansággal s a legigazabb hazafi hangján vannak írva, a »volt honvéd« sok becses adatot szolgáltatott az erdélyi hadjárat

történetéhez, azon hadjáratéhoz, amelyet ő maga is híven, vitézül, jeles érdemeket szerezve küzdött végig. Szerény volt, visszavonultan élt, de aggkora dacára ifjú lelkesedéssel és áldozatkészen érdeklődött minden hazafias ügy iránt. Nagy napok egyik kiválóbb alakja szállt vele sírba...”

Kolozsvári Közlöny: „A magyar szabadságharc kiváló alakja, a katonai, irodalmi és politikai pályán egyaránt nagy buzgalommal működött férfiú, Bíró Lajos megszűnt élni. Halála nem jött váratlanul, a nemesen dobogó szív már régóta magában rejtette a halál csíráját, de elhúnytának híre mégis fájdalmasan érintett bennünket épp úgy, mint az elhúnytak barátait és ismerőseit. Családjá a legjobb családfőt, barátai az önfeláldozó barátot, lapunk pedig egy kiváló munkatársát veszette el benne... Bem József valamennyi hadjáratában résztvett, és közvetlen észleletek alapján írta meg a 48-as idők egyes mozzanatait és az egyes ütközeteket, melyek közül néhánynak leírása lapunkban is megjelent... Utóbbi időben nagyon betegeskedett. Mintegy kilenc hét előtt régi szívbaja nagy mértékben fogta el, ágyban fekvő beteg lett, és ma reggel a halotti szentségek felvétele után elhunyt”.

A kolozsvári *Ellenzék* hírül adta, hogy „az úri Kaszinón gyászlobogó hirdeti szentkatolnai Bíró Lajos, 1848–49-iki honvéd huszárcapitány, Bíró Pál törvényszéki elnök testvére halálát, kinek Erdély önvédelmi harcában jelentékeny szerep jutott”. A nagyenyedi *Közérdek* pedig tudatta, hogy az elhunyt földi maradványait március 16-án, délután 5 órakor szentelik be a kolozsvári Szappan (a halotti anyakönyvben Hosszúszappanos) utca 3. szám alatti lakásán, s onnan a vingárdi családi sírboltban való elhelyezés végett a vasúti állomásra szállítják.⁵ „Lapunk szerkesztősége a legkiválóbb munkatársainak egyikét veszít el az elhunytban. Tárcaiban közöltük azon kitűnő tollal írt epizódokat, melyek szabadságharcunk alatt az erdélyi részekben történtek, s amelyeknek az elhunyt résztvevője volt. Óhajandó volna, hogy ezen igen alapos dolgozatok önálló mű gyanánt kerüljenek az érdeklődő közönség elé!” A *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és más fővárosi lapok is megemlékeztek a 63 éves korában, éppen március idusán elhunyt férfiúról, akinek Erdély dicső és keserű napjait tárgyaló irodalmi hagyatékát azóta sajnos évszázados közöny temette be.

5 A rezsimváltás után, a huszas években a családi sírbolt is megsemmisült. Amikor 1983 júniusában Vingárdon jártam, az evangélikus lelkész házában világosítottak fel, hogy a községben még él két magyar nő, Sós Berta és Lőrincz Pálné, mindketten nyolcvan körüli korban. Csak Lőrincznével sikerült beszélmem. 1925-ben került ide Magyarországról. Még ő maga is járt az egykori sírboltban. Szobányi építmény volt, néhány lépcsőfokon kellett lemenni. Öt-hat fémkoporsóra emlékezett, amelyek egymás mellett sorakoztak. Feldúlva, kifosztva talált minden koporsót, a helybeli lakók felfeszítették és kirabolták azokat. Vörös haját, felismerhetetlen testrészeket, ruhafoszlányokat látott szanaszét. Később az építmény köveit is elhordták. A szomszédos falu rk. papja, hallván a történekről, a tetemek maradványait eltemette a község közepén, a főút mellett álló kis, rk. kápolna mellé, amelyet állítólag Bíró Lajos építtetett, s amely már hosszú ideje használatlan és romos. A szőlődombon állt sírbolt helyét a második világháború után odatelepült állami gazdaság végképp eltüntette, beültette szőlővel. Nyoma sincs már, s jeltelen a kápolna melletti sír is.

III.

Az elfelejtett írások

S most már lássuk a művet, a lapokban tárcaszerűen közölt emlékezések sorát. A Bem tábornok sebesülésének felidézését kérő felhívás adta hozzá az inspirációt – erről már volt szó. Idéztünk Bíró utolsó írásából is, amely az *Ellenzék* akadékoskodására válaszolt, de csak az önéletrajzi elemeket ragadtuk ki belőle. Fontos tényeket árul el itt a szerző munkájának forrásairól is, kiderül, milyen alapos és körültekintő vizsgálódás után fogott tollat.

Az *Ellenzék* báró Kemény Gábor Nagyenyed és vidékének veszedelme című könyve egyes szakaszait perdöntő érvként citálta ellene. Bíró replikája: „...lehetett valaki jó kereskedelmi miniszter, s lehet még jobb közlekedési miniszter, de mint történész: adataiban tévedhet... 1848-ban mint 17 éves serdülő ifjú részint atyjánál, kis hazánkra nézve halhatatlan érdemű báró Kemény Dénesnél, mint akkori államtitkárnál Pesten, részint kazinci és ajnácskői birtokán tartózkodott, s így Erdélytől távol volt; az adatokat később szerezte össze.” Kemény Gábort tehát nem fogadja el mértékadó forrásként.

Azután elmeséli a maga szerepét, tevékenységét, majd hozzáteszi: „emlékezõtehetségem a sors kedvezésénél fogva különösen az 1848–49-ki eseményekre oly élénk, mintha múlt héten történetekre emlékezném vissza. Mindezek mellett, mielőtt visszaemlékezéseim megírásához fogtam volna, sorra áttanulmányoztam a Kolozsvári Híradót, Ellenõrt, Honvédet, a szebeni Siebenbürger Botét, a brassói Wochenblattot, a bécsi Winter Feldzugot, a hivatalos Közlönyt, Kőváry László Erdély történetét 1848– és 1849-ben, Czetz két rendbeli emlékiratait, átolvastam a legnagyobb buzgalommal Nahlik cs. auditor kapitány visszaemlékezéseit, a 62. erdélyi serezed emlékiratát, melyet Bichmann cs. főhadnagy az ezredparancsnokság megbízásából közreadott, s egy veterán császári tiszt 1848–49-beli emlékeit, azonkívül minden egyes mozzanatot, ha azoknál jelen is voltam, még élő bajtársaimmal megbeszéltem szóval vagy levélben...” S mindezt a sorozat számos helye nevekkal, pontos leírásokkal meggyőzően igazolja. Vagyis Bíró ritka körültekintéssel és lelkiismeretességgel dolgozott, a sajátjain kívül sok, élő s holt tanú élményeinek felhasználásával, ami írását a szabadságharc gazdag memoárirodalmában is különösen becsesté s még napjainkban is forrásértékű, lebilincselő olvasmánnyá teszi.

A cikkek (fejezetek) címe, regesztái a megjelenés sorrendjében:

Február 16. Bem tábornok uja. (Az 1849. február 4–11. között lezajlott események, Vizakna, Szászsebes, Szászváros, Piski. Bem sebesülésének története. Említettük, ez, a lap felszólítására írt válaszcikk volt a sorozat kezdete.)

Március 5. A nagylaki oláh tábor és hetvenkét magyar huszár. (A Nagyenyed környéki román mozgalmak 48 októberében. A Mátyás-huszárok szervezése, Bethlen Gergely egy századdal Nagyenyedre indul. Kilencezres román tábor Nagylaknál. Ennek meglepetésszerű lerohanása, Bethlen bravúrja hetvenkét huszár élén.)

Április 5. Egyszerű események 1848-ban. (Urbán agitációja a románok között. Egyes földesurak részéről az úrbéri szolgálat erőszakolása a jobbágyfelszabadításról szóló törvény kihirdetéséig, sőt azután is. Urbán álöltözetben Kolozsvárt, le tartóztatásának terve. Október: a zalatnai, kisenyedi mészárlás. Széki nemzetőrök Gernyeszegnél szétkergetik Pap Szilvesztru csapatát. Háromszáz fogoly feleskete, szökése.)

Május 6., 7. 1848-beli események. (A székely haderő szervezése, a nagyszebeni román komité. Berzenczey proklamációja, az agyagfalvai gyűlés. Székely zászlóaljok, huszárszázadok. Urbán megkergetése Szászrégennél. A székely csapatok parancsnokai: Dobay, Gál Sándor stb. A Marosvásárhelyt megalakult XII. zászlóalj. Hősi helytállása, Bem tábornok megmentése Nagyszebennél.)

Június 8., 10., 11., kiegészítés június 24. 1848-ki események és a szamosújvári csata. (Mikes Kelemen ezredes és Bethlen Gergely őrnagy október 25-én megsemmisítik a marosszentkirályi tábornokot, a muzsinai, nagyenyedi harcok. Egy Beregszászi nevű kisbirtokos szándékosan hamis útra kalauzolja Mikeséket. Az Erdélyben lévő magyar és ellenséges haderő létszáma november első hetében. Kolozsvárra visszavonult egységek. Támadás Válaszúton át a Szamosújvárt táborozó Urbán ellen.)

Június 28., 29., július 2., 5. Kolozsvár város feladása és a kivonulás Erdélyből. (November 16.: hír Urbán közeledéséről. Hajdúk és nemzetőrök a Fellegvárban. Súlyos hibák a védővonal és az ágyúk felállításában. Urbán esti támadása, Szamosfalvánál a XI. zászlóalj megfutamítja. Rémhírek a városban, megrohanják Vay Miklós királyi biztos lakását. Rálőnek. Egy csizmadia Groisz Gusztáv polgármesterre tüzel. Teljes fejletlenség, a harangokat félreverik. Kolozsvár elsietett feladása. November 22.: sikertelen kísérlet Kolozsvár visszafoglalására. Élesden Hódossy bihari kormánybiztos hatalmaskodása.)

Július 12., 13., 14., 15., 18., 19. Előkészületek Erdély visszafoglalására és a bevonulás. (Bem megérkezése Szilágysomlyóra. Fellépése, szokásai, környezete. A szerző személyes benyomásai róla. A zsidói támadás, Czetz alezredes megsebesül. Csucsánál Inczedy Samu őrnagy előretörése. Sikerek hétszeres túlerővel szemben. Bem hadereje és csapatainak létszáma. December 23-án Tóth Ágoston őrnagy, majd Bem is Désen. Karácsony napján bevonulás Kolozsvárra. Foglyok, a tábornok intézkedései, egyhavi zsold jutalom.)

Augusztus 12., 13., 19., 20., 22., 23. Erdély visszafoglalásának folytatása 1848 utolsó és 1849 első napjaiban; részletek a makódi, borgói, tihuczai, gálfalvi és szebeni ütközetekről. (Bemnek csak 12 ezer embere van, a császáriaknak 26 ezer, plusz 200 ezer felkelő. Ez utóbbiak garázdaságai. Bem harci taktikája, szuronyrohamot, lovasattakot nem rendel el. Beszterce elfoglalása kardcsapás nélkül. Urbán feladja Borgót, Tihucáig vonul vissza, kiűzése Bukovinába. Mikesfalva és Abosfalva megszállása. Csata Küküllővárnál, egy honvédtüzér pontos lövésekkel két zászlóaljat megfutamít. Puchner teljes veresége, vesztesége 200 fő. Január 18-án Bem Medgyesen. Czetz Tordán vesztegel a dandárával, nem jön Szeben alá, felelőssége Nagyenyed és Marosújvár pusztulásáért. A szebeni csata, Mikes Kelemen ezredes halála, a veszteség 58 halott.)

Október 8., 10. Bem tábornok Szelindeken és a szelindeki ütközet 1849. január 24-én. (Puchner támad Szeben felől. A védelmi terv. Bethlen Gergely lovasrohamot vezényel. Bem másnap előlépteti alezredessé. További ki-nevezések: Forró, Makray, Csutak stb. Kitérés a császáriak újabb támadása elől.)

Október 14., 15. A vízaknai csata 1849. február 4-én. (Három orosz hadosztály betörése. Puchner kilencezres sereggel Vízakna ellen. Bemnek mindössze 1930 gyalogosa, 315 lovasa és 24 ágyúja van. A középhadat ő maga, a balszárnyat Zsurmay, a jobbszárnyat Bethlen Gergely vezeti. Bethlenék kiszabadítják a tábornokot az ellenséges gyűrből. Hátrálás, a zászló megmentése. A hadipénztár, ágyú, lőszeres és málháskocsik a császáriak kezére jutnak. Menekülés a kerteken át. Bethlen Gergely rendezi a csapatokat, a veszteség 180 halott.)

Október 27., 28. Bem visszavonulása Vízaknától Déváig. (Február 7-én érkezés Szerdahelyre. A vízaknai csatavesztés híre itt és Szászsebesen. Szászsebesen megölik a sebesült és beteg huszárokat. Bem löveti a kapukat, a császáriak kereket oldanak. A Kemény Farkas-féle önkéntes zászlóalj kiváló szereplése. Szászsebes megbüntetésére egy órai szabad rablás; csak élelmiszert zsákmányoltak a kiéhezett honvédek. A sebesültek útbaindítása Szászvárosba. Ott a felkelők tömege fogadja őket. Szászsebesen Puchner parlamentere Bethlennél és Bemnél. Kivonulás a városból, harc az üldözőkkel. Szászvárosi berendezkedés, Bethlen Déváról segítséget hív. Mire a dévai zászlóaljak Szászváros elé érnek, ott már dörögnek a fegyverek. A szerző ezuttal újra elmondja Bem fellépését ágyúinak védelmében és sebesülését.)

Október 30., november 1., 3. A piski csata. (A császáriak felfejlődése. Kétórás ágyúharc. Horváth Miklós százados lovasrohama és halála. Inczedy megtisztítja a hidat az ellenségtől. Megérkezik Czetz segélycsapata. A császáriak Piski faluban és újra a hídon. Inczedy két zászlóaljat rohamra vezet. Bem sebesülése miatt székéren ülve oszt parancsokat. Majd lóra száll, az ütegekhez lovagol, s maga vezényli a tüzet. Württemberg-huszárok attackja. A torontáli zászlóalj tőltény nélkül, meghátrál. Bem úgy látja, minden elveszett. Ekkor Bethlen Gergely a Mátyás-huszárokkal kordont von a menekülők elé, és rendezi a sorokat. Egy császári ezredes elesik, emiatt zavar az ellenség soraiban. Bem észreveszi a kínálkozó alkalmat, gyalogságát rohamoszlopban előnyomulásra rendeli. A kifáradt ellenség menekül.)

Október 31. Síremléket gróf Bethlen Gergelynek! (Ez nem a sorozathoz tartozó írás, hanem reflexió a két nappal korábban ugyanitt megjelent levélre, amely Bethlen Gergely sírjának szomorú állapotáról tudósított.)⁶ A hírek között a szerkesztőség a következőket közölte: „... A piski csatával ez érdekes visszaemlékezések egyelőre megszakadnak, s az erdélyi hadjárat folytatólagos leírását csak pár hét múlva fogjuk hozni”. Nyitott kérdés, hogy a hosszabb szünetre azért volt-e szükség, mert Bíró még nem készült el a folytatással, vagy azért, mert valamilyen személyes ügy, esetleg fiának korábban már említett váratlan halála tette őt átmenetileg munkaképtelenné. Arra sincs határozott magyarázatunk, hogy miért más lapban, a *Kolozsvári Közlönyben* folytatta emlékezéseit három és fél hónappal később, 1883 februárjában. Csak feltételezés, hogy ebben politikai okok játszottak közre. A *Magyar Polgár* a mérsékelt ellenzék lapja volt, tükre a függetlenségiek körében ez időben a tiszzaeszlári per kapcsán megindult bomlásnak. Közelebb állhatott Bíróhoz a *Kolozsvári Közlöny* szellemi iránya; a lap ekkoriban a kormányzó Szabadelvű Párt erdélyi orgánusaként jelent meg, felügyelőbizottságában többek között Bánffy Béla, Bánffy Ernő, Bethlen Géza, Kemény János foglalt helyet.)

6 Október 29-én Egy másik volt honvéd aláírással jelent meg a következő levél: „Tisztelt Szerkesztő Úr! Örömmel és élvezettel olvasom a Magyar Polgárban Egy volt honvédnek 1848–49-re való visszaemlékezéseit – nagy napok e hű és részletes leírását. A „volt honvéd” az erdélyi hadjárat jelesei közt sűrűn emlékezik meg gr. Bethlen Gergelyről – amint meg is kell emlékeznie, mert hisz fegyvereink diadalában annyi és oly jelentékeny része volt. „Bem visszavonulásának” mai befejező cikkében olvasom Bethlen grófról: „... a fáradhatatlan férfi, kinek folytonos érdemeit kellő fényben kiemelni tollam képtelen; kiről állíthatom, hogy elveszettnek tartott egy napot, s jól se tudott aludni, melyen az ügy szolgálatára valami hasznosat tenni nem tudott...” satöbbi. Nos, e kitűnő férfiú, Bem tábornok egyik legkedveltebb törzstisztje, ki az erdélyi hadjáratban halhatatlan érdemeket szerzett; ki az emigráció idején nem szűnt fáradni a magyar haza érdekében, Kossuth bizalmasa volt és egyik elsőrangú tevékeny részese az emigráció működésének; és ki azután visszatért ide, hogy egy becsülettel, honfi lelkesedéssel átküzdött élet után itt haljon meg közöttünk, nos, ez a nagy ember, ez a hős gyommal benőtt, elhanyagolt sírban, piheni örök álmát a kolozsvári köztemetőben! A boldogult Schütz János egy maroknyinál alig nagyobb kőtöredékre rávésette a nevet: Bethlen Gergely, s rátette a sírja. Hadd tudják legalább, hol nyugszik, ha egyszer talán reá gondolnak! E kőtöredék van Bethlen sírján és – dudva. Kérem Kolozsvár város törvényhatóságát, kérdem a volt honvédbajtársakat, s kérhetném talán a gróf Bethlen családot is: illő-e ez?” Bíró hozzászólása október 31-én: „Fájdalmasan lepett meg az a hír, hogy gr. Bethlen Gergely elhanyagolt sírban fekszik a kolozsvári köztemetőben. Nem volt tudomásom e szomorú körülményről. Megnyitom 10 forinttal az adakozást gr. Bethlen Gergely honvédezredes és olasz tábornok síremléke javára. Kész volnék én magam állíttatni egy megfelelő emléket, oly nagy bennem az elhunyt jeles iránti kegyelet és tisztelet, kihez hálás barátú és távol rokoni kötelékek is csatoltak. Nem teszem azért, mert szerénytelenségnek tartanám útját állni mások kegyeletének. Nem akarom megbántani a régi bajtársakat, rokonokat, tisztelőket és azon város törvényhatóságát, melynek földjében pihen. A dicső férfiú érdemeihez is megfelelőbb, ha síremléke létesítéséhez mindannyian hozzájárulunk”. A szerkesztőség megjegyezte, ezzel megnyitja az adakozást Bethlen Gergely síremléke javára, és a befolyó összeget a város polgármesterének adja majd át. A november 5-i lapszámban Teleki Sándor tért vissza a témára, „reklámot csinálni egy elfeledett hősnék”, s keserűen ostorozta a hálátlan utókorot. (Talán ekkor adták ki azt a röplapot, amelyet Gulyás Pál a Magyar Írók második kötetében említ.) A kezdeményezés azonban – hogy, hogy nem – elaludt. Bethlen Gergely síremlékének felavatására csak húsz évvel később, 1903. novemberében került sor a házsongárdi temetőben, akkor azonban méltó körülmények között; Kőváry László tartott emlékbeszédet a svéd gránitból készült, s homlokklapján fehér márványportréval díszített obeliszk előtt.

Február 15., 16., 17., 18., 21. Piskitől Medgyesig. (A császáriak kiűrtik Szászvárost, Bem bevonul a városba. Közben Alvinc bevétele. Bem kitér Puchner elől, s a hegyeken át Medgyesre vonul. Nehéz terep, az ágyúkat negyven-ötven ember vontatja. A XI. zászlóalj dalárdája tartja a lelket a csapatokban. Kiss Sándor tízezer székellyel Segesvár felé menetel. Urbán alezredes betörése Bukovinából.)

Február 27., 28., március 1. Második betörés Bukovinából. (Riczkó ezredes Királynémeti felé hátrál, elesik, Urbán temeteti el Besztercén. Parancsnok nélkül rendezetlen visszavonulás, halottak, sebesültek. A foglyokkal kegyetlenül bánnak Csernovitzban. Tóth Ágoston szedi össze Riczkó csapatainak maradványait Désen. Bem elfoglalja Besztercét.)

Március 6., 7., 8., 9., 10., 11. A medgyesi csata 1849. március 2-3-án. (Bem kitüntetésekét oszt. A Vilmos-huszárok története, Panyi káplár vitésége. A medgyesi csatater, a szembenálló erők. Bem ágyútűzben reggelizik. Inczedy sebesülése. A császáriak Asszonyfalváig hátrálnak. Az első nap: győzelem. Elfogy a lőszer, pótlás nem érkezik. Másnap ágyúharc. A torontáliak ismét meginognak, elhagyják állásaikat. Bem csaknem elfogják. Csak a Württemberg-huszárok és Bethlen Gergellyel az élen a Mátyás-huszárok tartóztatják fel az ellenséget. Visszavonulás Erzsébetvárosba, Segesvárra.)

Április 19., 20., 21., 22., 24., 25., 26. Bem Segesvárt és Nagyszeben bevétele 1849. március 11-én. (Sáncépítés Segesvárnál. Bem fegyelmi vétség miatt főbelövet két huszárt. A honvédek hiába kérnek kegyelmet bajtársaiknak. Szörnyű kivégzés. Tisztek kiválnak az erdélyi hadseregből, és Debrecenbe mennek. Felvonulás Szeben ellen. Kozáktámadás visszaverése. Bányai Vitális köztűzér kinevezése hadnagygyá. Éjjeli harc a külvárosban. Az ellenállás megtörik, az oroszok Verestoronny felé futnak. Éjjel 11 órára a város Bem kezén. Zsákmány, Bem Puchner tábornagy rendjeleit és iratait, amelyeket a szállásán felejtett, utánaküldi.)

Június 2. Verestoronny, 1849. március 15-16. (Bem terve: a szabadságnap évfordulójára kiűzi az oroszokat az országból. Heves ellenállás, még hevesebb rohamok. Az oroszok halottaikat, sebesülteiket hátrahagyva menekülnek. Még egy ellenállási kísérletük, de ez is összeomlik. Bem Ihász alezredesre bízta a szoros őrzését, s csapataival Brassó felé indul.)

Június 14., 15. A feketehalmi ütközet 1849. március 19-én. Brassó elfoglalása és Bem háromszéki fogadtatása. (Dercsényi huszárhadnagyot és kis csapatát elfogják; súlyos sebekkel ugyan, de megmenekülnek. A görbe huszárkard előnye. Csatarend Feketehalomnál. Itt használnak először röppentyűt. A császáriak Töröcsvár irányában vonulnak vissza. Kivonulnak az oroszok is Brassóból. Brassói küldöttség Bemnél, diadalmas bevonulás. Bem így ünnepli József napját, a névünnepet. Nagy zsákmány, hadisarc, előléptetések. Czetz kinevezése tábornokká. A háromszékiek meghívják Bem tábornokot. Március 25-én Sepsiszentgyörgyön virágözönnel fogadják. Ellőtt jobbjának kötését nemzetiszínű szalaggal cserélik ki. – Ezt a fejezetet átvette és június 16-17-18-i számaiban közölte a sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzet* is; a szeptember 15-16-i számokban pedig Dercsényi Kálmán helyreigazítását tett közzé egy részletkérdésben.)

Szeptember 28., 29., 30. A 84-ik honvéd zászlóalj. (Ez a cikk az eddig szokásos álneves aláírás nélkül jelent meg, mint az összes további folytatás is, de kétségtelen, hogy valamennyi az „Egy volt honvédtől” származik, tudniillik mindez benne van a kéziratos változatban, amelyről még szó lesz. – Április elején, a zászlóalj újraszámozásakor a 84. sorszámot kapja a háromszéki 2. székely határegrezred második zászlóalja. Ennek harcai 1848 júniusától. 1849 februárjában Bem seregéhez csatlakoznak Medgyesen. Június 27-én a jádi csatában, augusztus 5-én Szebennél. Vadászok Bokor őrnagy parancsnoksága alatt; Bokor elesik. A 84. zászlóalj parancsnoka cserbenhagyja csapatát, egyedül érkezik Szászsebesre. A zászlóalj hősi önfeláldozása és megsemmisülése.)

November 10., 11., 13. A vajszlovai ütközet 1849. április 16-án s Bem a Bánátban. (Bem kinevezése altábornaggyá. A szerző Petőfitől hallotta, hogyan nézegette magát Bem a tükörben Kossuthtól kapott díszes egyenruhájában. A bántság felszabadításának terve. Vonulás a Vaskapu felé. Vajszlovánál sikeres harc, sebesült nincs. Bevonulás Karánsebesre, az út elvágása Temesvár és Orsova között. Négy csíki honvédről. Később mind a négyen a Törökországba kiszorított seregnél voltak, legalábbis Ruszcsuknál még biztosan; „hogyzóta mi történt velük, nem tudhatom”. Bem Lugos visszafoglalására készülődik, leszállítatja a só árát. Konfliktusa Vécseyvel, Petőfi lemond tiszti rangjáról. Bevonulás Lugosra. – A Ruszcsukra, azaz Ruszéra való utalás – miként az előző fejezet néhány dátuma is – amellet szól, hogy a szerző egészen a bukásig csapatánál tartózkodott.)

December 29., 30. Bem megjelenése Temesvár alatt 1849. április 25-én. (Árkász-hídász csapat felállítása Tompa János mérnök vezetésével. Hídépítés a Begán. Kémszemle Temesvárott. A császári dzsidások lerohanása, a legfényesebb huszártattak az egész erdélyi hadjáratban. Préda.)

Január 5., 6. A muzsinai oláh tábor szétűzése 1848. október 16-án. (Itt megszakad a történet folyamatossága, a szerző újra 1848 őszére tér vissza; ugyanezt a témát – mint a későbbiekben látni fogjuk – a nagyenyedi Közérdek 1883. február 25-i számában már tárgyalta. Csak arra tudunk gondolni, hogy a nekrológokból ismert betegsége ekkor már leverte a lábáról, nem volt képes a folytatást elkészíteni, s talán nem is ő, hanem családja az egy évvel azelőtt megjelent írás kéziratát küldte el a szerkesztőségnek. A kolozsvári *Ellenzék*nek kapóra jött a másodközlés a kormánypárti lapban; Derzsi K. Ferenc „végzett unitárius diák” kihívó hozzászólását közölte. Már szóltunk róla. A szerkesztőség válasza [január 20.] ugyancsak éles volt: hazugnak nevezi az *Ellenzék* cikkíróját, s förmedvénynek a kötekedését. „Az eredeti kéziratot bárkinek megmutathatjuk”.)

Január 30., 31. Még egy szó a muzsinai oláh tábor szétűzéséről. (Ez a cikk ismét aláírással jelent meg, válasz az *Ellenzék*nek, az írások hitelességének bizonyítása – már idéztünk belőle részleteket.)

Közérdek (Nagyenyed, hetilap) 1883

A szerkesztőség bizonyára elsősorban az Alsó-Fehér megyei eseményekről kért cikkeket a helyi viszonylatokkal ismerős, a megyében tekintélyt élvező szerzőtől, nem érdekelte, hogy egyik-másik téma Kolozsvárt már megjelent. Bíró itt bővebb-

ben vagy másképp tárgyalja a megyei vonatkozású részleteket, néhány esetben egyéb, a kolozsvári sorozatban nem érintett epizódokra is kitér.

Február 25. Muzsina, 1848. október 17. (Nagyenyed veszélyben. Inczedy és a nemzetőrség. Kemény István főispán szervezi a védelmet. Nem Janku vezette a muzsinai tábornok, hanem Prodan görögkeleti pap. Tizenkétezer felkelő készülődik a város ellen. Látva, hogy bekerítették őket, elmenekülnek. – A szöveg azonos a *Kolozsvári Közlöny* 1884. január 5–6-i számaiban közölt írással, a kettő csak a szerkesztői beavatkozások folytán különbözik egymástól.)

Április 21., 29. 1848-beli visszaemlékezések. (1848. december 18. a zsigó kastélyban. Kemény Farkas hírt veszi a naszodi határőrök közeledésének. Megérkezik Bethlen Gergely huszárosztályával. Bátor nemzetőrök és 87. zászlóaljbeli közkatona, közöttük Sikó Miklós festőművész. December 19-én támadás Zsigó ellen. Mikes akkor toppan be, amikor Kemény Farkas éppen feladni készül a helységet. Mikes vezetésével offenzívába mennek át. Az erős ágyú- és kartaosztály, valamint a Mátyás-husárok rohama elsöpri az ellenséget.)

Május 20. A szászvárosi ütközet, 1849. február 7. (A *Magyar Polgár* 1882. február 16-i számában közölt sorozatkezdő cikk bővebb változata, Bem sebesülésével.)

Június 24., július 1. A Vilmos-husárok. (A *Kolozsvári Közlöny* 1883. márciusi számaiban leírt történet. Egy ilyefalvai eset 1849. július 22-ről – ismét olyan mozzanat, ami a szerzőnek a szabadságharc végéig való jelenlétére mutat.)

Augusztus 5. A nagylaki oláh felkelő tábor és hetvenkét magyar huszár 1848. október 23-án. (Lásd a *Magyar Polgár* 1882. március 5-i számát, az ott közölt cikk ismétlése.)

Augusztus 12. A csombord-szentkirályi felkelő tábor szétűzése 1848. október 25-én. (Kemény István főispán haditancsot tart. Indulás Nagyenyedről, a parancsnok Bánffy János. Bethlen Gergely a felkelők hátába kerül. Háromszáz halottat veszítenek, Axente megmenekül.)

Augusztus 26., szeptember 2. A kolozsvári véderő egy részének Enyedre érkezése, a tövisi kirándulás s Gyulafehérvár eleste 1848. október 21-én. (A Nagyenyedet védő erők és a Mátyás-huszárezred megalakulása – mint a *Magyar Polgár* 1882. március 5-i számában. De itt további részletek, például a Magyarigenbe tervezett akcióról és annak megghiúsulásáról október 28-án. A sűrű ködben egy Beregszászi nevű krakkói birtokos – elásott pénzét keresve – hamis útra vezette a felmentőket. Erről a *Magyar Polgár* 1882. júniusi cikkeiben is szó esik.)

Szeptember 23., 30. Bem tábornok és az előkészületek Erdély visszafoglalására. (A *Magyar Polgár* 1882. júliusi közleményeinek némileg módosított variánsa. Bem megérkezése, szokásai, tekintélyének növekedése stb. Irány Kolozsvár. Az erről szóló parancsnál a szerző megjegyzése: „Tudom, mert magam ezen dandárba voltam beosztva”.)

Október 28., november 4., 11. Bem tábornok összes hadereje, mellyel 1848 utolsó napjaiban Erdély visszafoglalására indult. (Megint hosszasan Bemről, ugyancsak a *Magyar Polgár* 1882. júliusi anyagainak felhasználásával.)

November 18., 25. Balázsfalva 1849. január 25-én. (Czetz 200 ezer forint hadisarcot vet ki a városra. Perczi nem hajtja végre, mert már csak magyar menekültek vannak a helységben. Bem háborog Czetz intézkedése miatt. Axente tízezer felkelővel – közöttük vingárdiakkal – támadja a Puhl Ignác kapitány parancsnoksága alatt a városban rekedt 260 fős kis csapatot. Elszánt védekezés, végül a felkelők menekülnek, elsőként Axente.)

Kézirat (MTA Könyvtár kéziratára, Tört. 2rét 308)

A kéziratári annotáció szerint 1900 körül készült, gépelt másolat, szentkatolnai Bíró Lajos unokái, vejének, Halmágyi Sándornak leányai másolták. Halmágyi Alexandrina kúriai irodasegédtsízt az ajándékozáskor, 1935 áprilisában úgy tudta, hogy az eredeti az ő bátyjánál, Halmágyi László birtokosnál van a Kolozs megyei Magyarárdon. A szerzőre vonatkozó adatok itt is részben pontatlanok, vagy tévesek, s nem jegyezték fel, hogy a kézirat mintegy háromnegyede az 1880-as évek elején kolozsvári és nagyenyedi lapokban már megjelent. Nincs tájékoztatás arról sem, hogy a kézirat oldalszámozása miért kezdődik 101-gyel (101–472). Az első téma a magyar sereg kivonulása Erdélyből 1848 november második felében, vagyis a korábbi kolozsvári események és a felkelő táborok elleni hadműveletek leírása teljesen hiányzik, holott ezekről az említett lapokban több fejezet szólt (elképzelhető, hogy Alsó-Fehér megye monográfiájának szerkesztői kapták meg ezeket). Néhány fejezet viszont nyomtatásban ismeretlen. A fejezetcímek:

A magyar sereg kivonulása Erdélyből. Dés visszafoglalása 1848. november 24. Bem tábornok és előkészületei. Zsibó december 18–20. Börvény és Csucsá december 18–19. A kápolnai és dési ütközet december 23. Kolozsvár visszafoglalása december 25. Adalék Bem tábornok jellemzésére. Erdély visszafoglalásának folytatása. A tihucái ütközet 1849. január 4. Bukovinába betörés január 5–7. Erdély visszafoglalásának folytatása. A székely székek sorsa. A gálfalvi ütközet január 17. A Tordán lévő dandár Vízaknára vonulása. A szebeni csata január 21. Bem Szelindeken január 24. Balázsfalva január 25. A vízaknai csata február 4. (itt röviden Petőfiről). Bem visszavonulása Vízaknától Désig. A szászvárosi csata február 7. A piski csata. Piskitől Medgyesig. Urbán betörése Bukovinából. Második beütés Bukovinából. A medgyesi csata március 2–3. Bem Segesvárt, Nagyszeben bevétele március 11. A verestoronyi ütközet március 15–16. A feketehalmi ütközet, Brassó elfoglalása, Bem Háromszékben. Visszaemlékezés Erdély 1848/49-i polgári szervezetére (ez a fejezet hosszan méltatja Vay királyi és Csányi kormánybiztos működését, nyomtatásban nem ismert). A vajszlovai ütközet április 26. (itt ismét Petőfiről). Bem megjelenése Temesvárnál április 29. (A szövegben csillag alatti megjegyzés: „Szkurka János tiszaujlaki vagy szomszéd községből származó huszár a segesvári július 31-i csata alkalmával mint ordonánc volt Bem mellé kirendelve; másnap, augusztus 1-én a Kóhalom felé...(?) orosz tábornok serege ellen tüntető, s ezért a segesvári csatában részt nem vett Vilmos-huszároknál a 4 közül egyedül megjelent, lovának szügye dzsidaszúrás által fel volt hasítva, belső része kidudorodva, melyben már a férgek pezsegtek. A segesvári csata szomorú

kimenetelét elmesélte, egyúttal azt is előadta, hogy a csata után az általa jól ismert Petőfi Sándor fedetlen fővel vagy 200 lépésnyi távolsáig az ő jobb kengyel-szíjába fogózott, és ő gallérjánál fogva tartotta, midőn 4 orosz dzsidás őket utolérte, kik néhányszor utánuk is lőttek. Ekkor Petőfi magát kezéből kirántotta, és a törökbúzába menekült. Két dzsidás Petőfit, kettő Szkurkát vette üzőbe. Ez látta, miként a két dzsidás Petőfit a törökbúza közt megtámadta és vagdalta, míg rézfogantyús kardjaik a lemenő nap fényében felcsillámlottak. Szkurka az öt üldöző két dzsidás egyikét levágta, és elmenekült". Hatvany Így élt Petőfijében csak egy helyen szerepel Szkurka, Vajna Sándornak az Erdélyi Híradóban 1888-ban megjelent írása alapján, de csak fűtőlag, lábjegyzetben említi: „Ez a Szkurka nevű huszár állítólag elesni látta Petőfit”.) S az utolsó fejezet: A 84. honvéd zászlóalj.

A kolozsvári és enyedi szerkesztőségek – az újságcsinálás sodrában, praktikus okokból – néhol erősen megnyirbálták az eredeti kéziratot, kihagytak fontos részleteket, személyes emlékeket stb. Így a közölt anyag talán újságyszerűbbé vált, de mindenesetre szegényebb lett. A kézirat tekinthető tehát – a hiányoktól eltekintve – alapnak, bár kisebb elírások, hibák a gépiratban is feltűnnek.